— Рядовий Сергунько!

Рядовий Сергунько скочив із лави, де сидів за хвилину перед тим, і виструнчився, приклавши долоню до голомозої голови. Його безброве обличчя напружилось од сміху.

— Рядовий Сергунько! — наказав рядовий Скоробагатько. — Принеси мені кухоль холодної води!

— Єсть принести кухоль холодної води! — гаркнув Сер-іунько, відірвав руку од голови, круто повернувся й мовив у куток— Гвардії рядовий запасу Василь Плющ! Принести рядовому Скоробагатькові кухоль холодної води!

Василь Плющ — тонкий, як замашна хворостина, хлопець із хижувато загнутим носом на довгастому лиці — неохоче звівся зі свого місця, звідки стежив за бійцями, й ліниво кинув:

— О-о, знову показилися, знову жартують, розумнішого не придумають... Добре вже, принесу...

Сергунько чітким кроком підійшов до Скоробагатька й ляснув його по спині. Скоробагатько схопився на ноги, й вони почали борюкатись. Василь зневажливо скривився — він почував зверхність до цих недавно призваних до армії хлопців. Лінія фронту просунулась трохи вперед, настало коротеньке затишшя, і їхній полк залишили тут на кількаденний відпочинок. На кількаденний відпочинок, щоб потім знову вперед, у вир невідомого. В цій хаті стояли молоді солдати, вони ще й не були до пуття навчені, по-справжньому ковтнули пороху, може, раз чи двічі, тому-то й сміються.

Василь знову скривився од зневаги — вже на вулиці. Він пристав до солдатів кілька днів тому, а ще перед тим никав по сплюндрованих

селах. Біля лінії фронту, де все міняється, де населені пункти переходять із рук у руки, серед біженців, серед солдатів, які поспішають в окопи або ж, відвоювавшись, одходять у тил, щоб підлікуватись,— у цьому шарварку Василь почувався, як риба у воді. Прохарчуватись було не так уже й важко иійськоїшй кухар майже ніколи не відмовить у ложці-другій гарячої страви, а переночувати можна чи на горищі покинутої хати, чи в хліві на соломі. А коли пощастить, то й до тепла пустять — під лавою примоститися або біля припічка. Добре, що вдалося замінити биті валянки на чоботи, бо тепер багно порозгрузало, хіба ж находиш у валянках? І він пригадав старезного діда з лісового хутірця,— той дід усе придивлявся до його взуття, обмацував зусібіч, прицмокував язиком, а потім дістав із погреба поношені чоботята, які, мабуть, також у когось виміняв — за шматок сала, а найшвидше, що за півлітру. "Ходи здоровий",— сказав на прощання дід. Цікаво, чи не проміняв уже його валянки на щось інше, потрібніше в господарстві?

Василь витягнув відро води з криниці і, зливаючи просто з відра собі в жменю, почав обмивати бруд із чобіт. Зараз ранкове сонечко, то вони скоро висохнуть, а там помастить солідолом, бо можуть потріскатись без масті, потрухлявіти, а де ж іще собі дістане такі?

Почувши сміх, підвів голову. Так і є, знову ота Ніла регоче: стоїть за тином на своєму подвір'ї, щось каже у сіни — може, до своєї матері або до баби, й регоче. Василь забув про чоботи й задивився на Нілу. Ще вчора вона була в старій порваній фуфайці та в темній хустці, пов'язаній над самими бровами, в збитих черевиках із висолопленими язичками,— ну достоту дитина, яка передчасно постаріла. А сьогодні — в сіренькому піджачку, простоволоса, якась дуже легка й усміхнена. Литки туго обтягували панчохи — хоча й грубі, хоча й руді, та все таки не вчорашні полотняні штани, викрашені бузиною. Василь відчув, як щось давке ворухнулось у горлі й застрягло там. Спробував ковтнути, але підкотився новий клубок, і хлопець припав до відра, щоб запити водою.

В цей час, мабуть, Ніла його й помітила.

— Агей! — крикнула сипким голосом, який, здавалось, пахнув сонячним промінням.— Криниці не випий!

У першу хвилю Василь зрадів, що звернулась до нього, та, випроставшись і глянувши на дівчину, не знайшов, що відповісти. А вона, виявляється, не така вже мовчазна й похмура, як учора.

— Ти чий такий довгий та худий? — запитала, кепкуючи.— В нашому селі такі не водяться!

— Твій!..— буркнув хлопець тихенько. Але вона таки почула.

— Ой лишенько, мій!.. А чого ти досі не признавався?

— Бо твого носа боявся!

Вона на мить задумалась — а який же це в неї ніс, щоб його справді боятись. Не такий уже й кепський, якщо не дуже лепський, і знову кинула:

— Як ітимеш із села, то хоч сліди в болоті залиш!..

Хотів розгніватись на неї — і відчував, що неспроможний. Хоча не було вже того клубка в горлі, а й відваги не добавилося, щоб відповісти щось гостре й хвацьке.

На порозі з'явився Сергунько. Він широко розпростав плечі, примружився на ясний день. Завваживши, що хлопець розмовляє з Нілою, гаркнув:

— Відставить теревені!

Дівчина за тином засміялася. Сергунько, все ще мружачись, підійшов до криниці, взяв у руки відро з водою, підняв і почав пити. Пив зі смаком, неквапливо, і Василь стежив, як у нього на шиї під шкірою ковзає туди-сюди великий хрящ.

— Подобається? — поставивши відро на цямрину, поспитав раптом у Василя й повів бровою на дівчину. Хлопець бачив, як лукаві й завжди майже ніжні Сергунькові очі наливаються холодом.

— А-а-а...— тільки й махнув рукою Василь і пішов геть од криниці. Сергунько постояв, дивлячись, яктой іде, як розгойдується під час ходи гінке тіло, погляд його поступово теплів. І коли вже рушив до тину, за яким стояла дівчина, то очі стали геть зовсім добрі, лукаві іскорки так і прискали.

Село лежало в зеленому вибалку, а по горбах чорніли поля. Посеред осокорів ставок голубим оком приглядався до неба над собою. Верби кутались в гусячий пушок, густий дух ішов од розімлілої землі. Назустріч попадались тільки баби й тітки, й зрідка — діти, і всі приглядались до Василя так, наче хотіли впізнати в ньому когось свого. Він уже опинився на вигоні, біля подзьобаної кулями церкви. Двері були відчинені навстіж, і Василь зайшов усередину.

Під ногами зашелестіла перетовчена солома, в ніс ударив сморід кізяків. "Німці тут коней тримали",— подумав Василь. Вгорі під дірявим склепінням, хуркали й цвіриньчали горобці. Намальовані на стінах боги спокійно дивились на хлопця — так, наче дивились на нього з іншого світу. Божа мати тримала на руках оголене немовля, яке, здавалось, зовсім не відчуває весняної прохолоди. Внизу видряпано цвяхом сороміцьке слово. Гидлива спазма перехопила Василів подих, знайшов під ногами цеглину, взявся гарячково затирати, лишаючи на стіні червоний слід.

Горобці залящали вгорі запопадливіше, ніби глузували. Хлопець схопив осколок каменя й кинув на них. Потім крикнув — і сам злякався свого крику, що так самотньо й розпачливо пролунав у цій високій пустці. На мить стало лячно — й він озирнувся по боках, чи ніхто за ним не стежить. Не стежив ніхто, окрім богів, які дивились широко розплющеними, але, здавалось, невидющими очима.

За олтарем, у купі соломи, сиділа курка. Спокійно стежила за людиною, і коли Василь простягнув до неї руку, схопилась і з розпущеними крильми побігла геть. Вже за дверима закудку-дакала. В гнізді лежало двоє яєчок Вони були ще теплі. Хлопець випив їх зразу ж, ударивши об виступ стіни. Шкаралупу кинув під ноги, а потім подумав — присипав мервою. Божа мати з золотистим німбом навколо голови ніжно дивилась на своє немовля, а воно простягало до неї повні рученята. Петро з ключами від раю осудливо й строго дивився просто перед собою, і погляд його віщував покару. Знічений, наче вчинив якийсь злочин, Василь пішов через лунку порожню церкву, а боги все так само зневажливо не помічали його, немов думали про своє, немов хотіли сказати своїм виглядом, що їх не тривожать ні горобці, ні випадкові зайди, як і не змогла стривожити війна, коні, що стояли тут, гортанна мова чужинців.

Весняне сяйво вдарило Василеві в очі, і він, одійшовши трохи по моріжку, озирнувся і з якимось здивуванням глянув на церкву, наче сумнівався, що він там щойно був, що жоден із богів не вийшов за ним слідом, щоб кинути докірливе слово... Василь уже багато бачив спалених шкіл, сплюндрованих лікарень, зруйнованих церков, але ще ніколи так гостро не почувався чужим у великому світі.

II

На березі ставка сидів рудий: волосся на голові горіло невгасним полум'ям, щоки в яскравих лишаях, а на руках неначе лежав відблиск червоного вогню, так густо вони вкриті і веснянками, і мохом рудого

волосся. Здавалося, що хлопець і іприслухається до того, що відбувається в воді, так він сидів зосереджено й непорушно.

— А-а, це ти...— неквапно промимрив, оглянувшись на шарудіння Василевих ніг.

Сьогодні на світанку вони вже бачились. Пекельник — так .шали рудого — з півгодини простояв біля хати, в якій з учорашнього дня розташувались бійці разом із Василем Плющем, і юзираючи на них червонястими очима, які також здавались рудими, і нічого не кажучи. Чіпким поглядом вбирав кожен їхній рух — як ходять, як вмиваються, прислухався до розмови й до жартів. Але вдавав, що Василь, на якому не було військової форми і, зрозуміло, не могло бути ніякої зброї, його зовсім не і u кавить. Потім Пекельник так само раптово зник, як і з'явився, а Ніла, що саме крутилась на подвір'ї, порадила постояльцям і >стерігатись цього відвідувача, бо він "на руку нечистий".

Василь мовчки сів поряд із рудим і також задивився на воду.

— Ти що — з ними? — по хвилі поспитав Пекельник.

— З ким? — не втямив Василь.

— З армією?..

— Та пристав, уже кілька днів із ними.

— А сам звідки?

— А-а-а...— промимрив Василь. І, помовчавши, зітхнув:— З-над Постолка я. Річка така є.

— Річка...— повторив Пекельник так, наче був невдоволе-і ій, що на світі є така річка. І зразу ж діловито запитав: — Із солдатами легше? — І, піймавши непорозумілий погляд, ПОЯСНИВ: ■ — Ну, з харчами, з одягом, з житлом?.. Легше?.. Не виганяють?..

— Як тобі сказати...

— А мене приймуть? — перебив рудий,— Якби прийняли, я також пристав би. Треба що допомогти — поміг би. А якби воювати довелось — не злякався б. Стріляти вмію.

— Та я не воюю... Я так...

— Ти, бачу, дивак. На твоєму місці я вже й на форму постарався б... В галіфе ходив би... Неодмінно в галіфе... В тебе автомата немає?

Василь заперечливо похитав головою. Рудий поліз у кише-і по й дістав гранату. Невелика, гранчаста, вона лежала на долоні грудкою ледачого заліза. Він підкинув її, зловив і знову заховав до кишені. Запитав ізненацька:

— 'Ги холодної води не боїшся? Василь стенув плечима:

— А чого боятись?

— Зараз я кину в ставок гранату,— сказав Пекельник.— Спливе оглушена риба, ми її виловимо — і навтьоки. Тільки навтьоки зразу ж, щоб не попастись...

— А не дозволяють глушити?

Рудий не відповів. Не встиг іще Василь присісти, як він розмахнувся й кинув гранату. Вибухнуло поблизу берега, потім вода довго

розходилась колами. На поверхню спливло жабуриння і кілька окунців, зовсім дрібненьких. Здавалося, що після вибуху в повітрі утворилася німа пустка.

— Полізеш? — запитав рудий.

— Немає по що...

— Ну й я не полізу... Якби щось путнє. А тепер тікаймо звідси, бо може хтось наскочити.

Вони хутко подались берегом. Гіркувато пахла молода зелень, і лози аж блищали. Ген там і там тітки копали городи. Рудий крикнув до одної, що, захлявши, відпочивала:

— Бог на поміч!

Тітка зміряла їх допитливим поглядом — чи не насміхаються, та все ж таки відповіла:

— Казали боги, щоб і ви помогли!

— Ми помогли б, але ж віддячити у вас немає чим! Тепер вони йшли поміж садків, у яких чорніли кістяки

спалених хат і високі закурені бовдури. Поблизу хат де-не-де видніли землянки, під яблунями стояли нашвидкуруч збиті з грубих дощок такі-сякі столи й ослони, закопані в землю.

— Це Соболівка, куток так зветься...— пояснив рудий.— Коли німці відступали, то гасом обливали з одного краю до другого й підпалювали... Щоб за димом наші не бачили, як вони відступають.

Яблуні примруженими бруньками дивились у синє небо, у простір.

— А чого це тебе Пекельником звуть? — запитав Василь.

— Бо я нічого не боюсь,— буркнув рудий. А через хвилю показав рукою на великий садок, на спалену хату: — Ми тут живемо. Я сам викопав землянку, бо мати нездужає. Зайдемо?

В землянці темно — осколок скла, вмащений у стелю, майже не пропускав світла. В кутку стояло кілька порожніх діжок, на жердці, почепленій при самій долівці, висіло жужмом якесь лахміття. Рудий покликав свою матір, що лежала на низькому тапчані, але вона не обізвалась.

— Хай спить,— мовив Пекельник— Не будитимем... Ходімо. Вийшли з темної землянки надвір — наче вдруге на світ на-

|к)дились. Рудий опустив погляд, ніби роздумував. Потім повів Василя до всохлої груші, розгорнув сніпки кукурудзиння — і нже тримав у кожній руці по гранаті.

— Бачиш? — запитав радісно.

Поклав гранати назад у схованку, обережно витягнув автомат.

— Бачиш? — знову запитав.

Засунув автомат — і дістав круглі диски до нього.

— Бачиш?.. Оце я все поназбирував, згодиться колись, не і іропаде. А в одному місці тол у мене прихований, патронташі.

— Що ти робитимеш із цим добром?

— Ну, гранатами рибу глушитиму... А те—не пропаде.

Старанно заклав кукурудзинням схованку, потім притрусив торішнім побурілим листям. Його вогняне лице дихало хижою радістю.

— Там на горбах,— показав рукою на невидимі за гіллям саду поля,— в одному бліндажі кулемет присипано. Я його також перетягну додому, поки ніхто не рознюхав.

— А навіщо?

— Навіщо! Навіщо!..— сердито перекривив рудий.— Колись пригодиться. Ген ті колеса я познімав із німецьких машин,— він кивнув на кілька коліс зі скатами, що лежали біля припіка на долівці колишньої хати.— І оту повозку я сам додому припер. Аж від млина котив. Коли захляну, то впрусь ногами й стою на місці. Відпочину—і знову вперед.— Обвів хазяйським поглядом обійстя й мовив-.—Це ж самому доведеться все відбудовувати, бо мати нездужає... Якби сила була, то дерева наносив би з бліндажів, але не подужаю. Ти не поміг би мені?

— Добре, поможу,— сказав Василь. Пекельник уже подобався йому — було в нього багато завзяття й рішучості.

Мабуть, звик бути самостійним, звик покладатися на свої руки та на свій розум, звик турбуватись про матір, якій, очевидно, несила турбуватись про свого сина.

— Мене в солдати зразу б узяли,— сказав рудий.— Я слухняний і кмітливий. Але ж господарство нема на кого кинути. Ех!.. Ти що — поїдеш із ними?

— Вже ж. Сім'ї в мене однаково нема, а з ними легше...

— Слухай,— загорівся раптом щасливою думкою Пекель-ників вид.— Зоставайся зі мною. Будеш мені за брата. Якось проживемо. На хату буде легше стягтись.

Василь спохмурнів, наче роздумував. Зрештою мовив:

— Та ні, подамся з солдатами.

— Ну, дивись,— погасли очі в рудого.— В землянці місця вистачить... Рибу глушили б разом! —додав раптом.— Зоставайся...

— Не можу,— твердо сказав Василь.— Вони мене прийняли до себе, а я... Хай уже буде, як є.

III

Солодка гіркота весняного сонця тремтіла на їхніх губах, позолочувала лиця; рідке медянисте поливо розливалося по городах, по шляхах, обновлювало бовдур у підтьоках, а стовбури вишень висвічували теплими бризками. Пекельник щось надумав, бо раптом рішуче гойднув головою, ковтнув слину і, підморгнувши Василеві, пішов у садок. Ходив од вишні до вишні, зривав глей на тріщинах, на обрізаних сучках і їв. Пережовував старанно, аж над силу — неначе тирсу або тріску, і його руді вогнисті очі, округлившись, мало на лоб не вилазили. Василь знайшов вишневий мозоль застиглого соку, драглистий, з іскринками, й поклав у рот.

— А ти знаєш,— обізвався Пекельник,—який буває пахучий чай, коли в окріп накласти вишневих гілок?

— Еге ж,— згодився Василь.— Я пив. Вишнями пахне.

— Трохи вишнями, а трохи неначе вишневим соком. Ти березового соку не хочеш? Отам,— кивнув на левади, де поміж вільхами біліли берези,— у мене й дірочки прокручені є.

— Дерево вже розвивається, хіба зараз сік біжить?

— З беріз іще біжить. Трохи скрутиш клоччя, а він і капає в підставлену гільзу. Буває, за ніч гільза від снаряда повна-пов-нісінька. І сам нап'єшся, і матері принесеш. Тільки той сік порохом смердить, бо в снаряді ж збирається.

— Добре б у дерев'яний кухоль.

— Хе, то найліпше! Але де їх набрати? А в мене там майже під кожною березою раніше стояло.

— Я не люблю березового соку,— мовив Василь,— Од нього деревом неживим одгонить.

— Кому як,— згодився Пекельник— Є такі, що сома не'їдять. Кажуть, нібито він смердить. А мені хоч би що. Я все можу їсти, і іїде не пропаду.

— Я молоденький горох люблю. Зернятка вилущуєш із стручка, а вони самі лопаються в роті.

— Де ж тепер гороху взяти,— зітхнув рудий, немов товариш щойно попросив у нього саме молодого гороху.— А хочеш,— Пекельник перестав жувати вишневий клей, жваві очі засвітились якимось бажанням,— я тебе зараз до вчителя поведу!

Саме зустрічі з учителем йому, Василеві, зараз і бракувало!

— Обійдусь,— мовив, одвертаючись.

— Та ні! — стояв на своєму Пекельник.— Ти такого ще не бачив. І не побачиш ніколи. Він дивак. Всі кажуть, що він не сповна розуму.

— То навіщо ж він нам здався?

— Уже підтоптаний, вже порохно з нього сиплеться,— не звертав уваги на його запитання рудий.— Тільки те й робить, що троянди вирощує. До німців — троянди садив. Прийшли німці — а він своїх троянд не забув, нічого милішого для нього не було. І тепер також! Він на них розуму стерявся.

— Буває,— згодився Василь.— Я бачив одну тітку... Цієї ж зими таки. То вона тільки те й робила, що пісню співала... "Посіяла огірочки низько над водою"... В неї просять, щоб іншої заспівала, а вона тільки про огірочки.

— Ти бач! — засміявся Пекельник— Буває ж таке.

Пекельник вів Василя через усю Соболівку, тільки не дорогою, а через садки, через повалені тини, через голі подвір'я — не кожне з них, замість хати, прикрасилось землянкою, не кожне з них ще мало живу стежку, яку не почали глушити бур'яни. Нарешті опинились у старому яблуневому саду — тут дерева простирали широке гілля низько, ніби хотіли прикрити землю од чогось лихого й недоброго. Майже кожна гілляка підперта кілком, стовбури обмащені вапном, пообкопувані. Пекельник стишив крок, вуха його ледь-ледь порожевіли, наче почав хвилюватись. Обернувся до Василя і, всміхнувшись, показав рукою на землянку, з якої сотався хирлявий димок. Майже все обійстя скопано, грядки підступали до землянки, кістляві кущі троянд сіріли поміж грушами і займали чи не весь город. Вони ще тільки бучавіли весняним соком, ще тільки спалахували зеленню дрібного пучкуватого листя і, здавалось, поміж ними незримо ходив непевний спокій, похилитувався хмілистий подих майбутнього цвітіння. Василь втягнув повітря — і стало

йому свіжо й добре, наче причастився тими запахами, які тут розкошують щоліта.

— Зайдемо? — поспитав Пекельник. Уже не був такий насмішкуватий, вдатний на глузи, як іще недавно, а весь наче аж поменшав. Мабуть, уже побоювався зустрічі з учителем і шкодував, що підбив на це Василя. Вуха його все ще рожевіли, схожі на великі пелюстки.

— Мабуть, не варто,— охоче піддався його сумнівам Василь. Але в цей час із землянки вийшов учитель. Невисокий на

зріст, вузькоплечий, із білим сніжком на скронях. Був він ужов-тій кожушанці, і на лівому боці грудей, там, де серце, вощеною дратвою пришито круглу, мабуть, недавню, латку. Вчитель нітрохи не здивувався, побачивши хлопців, але нічого не сказав, тільки дивився на них спокійно. Так, немов вони щойно оце обірвали розмову, зберуться з думками — та й продовжать. Пекельник озирнувся назад, ніби хотів уже чкурнути, та рішуче крутнув головою і сказав переривчастим голосом:

— До вас прийшли... Ну, подивитись... Ось він троянд ваших ніколи не бачив.

Учитель всміхнувся так, наче все знав про їхню затію, про те, що хотіли покепкувати з нього, але на Василя глянув з цікавістю.

— Он як,— сказав. Голос у нього тихий, ну достеменно як шепіт осіннього листя, що котиться по галяві. Та й додав — Не цвіте нічого, що ж ви побачите?

— Та ми побачимо! Він побачить! — скоромовкою заторохтів Пекельник. Уже оговтався, почувався впевненіше.

Кістляві кущі здіймали догори гілля, ловили дощ легкого проміння. В гіллі, здавалось, було саме тільки очікування: гілля чекало, коли ж на нього поприлітають квітки. Немов квітки мали поприлітати так, як це можуть пташки. Вчитель дивився на свій розарій, і, здавалось, на обличчі відбилося те саме очікування.

— А ви вже підрізали пагіння? — поспитав Пекельник, і на його виду була справжня цікавість.

— Авжеж,— обізвався вчитель так, наче думав про щось своє.

— А коли зацвітуть, то також підрізатимете? Щоб наступно-п > року гарно цвіли?—допитувався Пекельник. Мабуть, добре знав, коли і як вчитель підрізає троянди, але хотів своєю обізнаністю похвастатись перед Василем.

— Авжеж,— знову коротко відповів учитель.

— Гною тепер на вдобрювання, мабуть, не находите, то торфом посипаєте, чи не так?

— Так.

— Коли надумаєте копати торф, мене покличте, я допоможу.

— Спасибі. Ти мені й так щороку допомагаєш.

— Поливати не збираєтеся? Суш стоїть, земля затверділа... Ми води наносили б, усі кущі полили б...

— Приходьте завтра. Сьогодні нездужається мені. Безхмарними, прозорими очима глянув на Василя, наче

хотів упізнати, хто ж це такий. Не впізнав — і по чолу пробігло здивування.

— Він зайшлий,— сказав Пекельник.— Із солдатами прибився.— І перемінив тон, ніби продовжував розмову, яку вони вели з учителем недавно, але не закінчили: — То, мабуть, цієї осені школу відкриють?

Учитель поклав руку на круглу латку, пришиту вощеною дратвою, немов хапався за серце. Тонесенькими струмочками від очей побігли зморшки.

— А ти ж перероcток,— сказав учитель.

— Хіба не приймуть? — швидко запитав Пекельник, і, здавалось, на його настороженому лиці побільшало вогняного ластовиння.— У старший клас хотілося б...

— На старші, либонь, учнів не назбирається. Пекельник нічого не сказав. Під ноги втупився поглядом, а

потім на вчителеву землянку зиркнув, на кущі троянд. Запитав:

— А вже дістали собі Бель Паризьєн?

Учитель раптом усміхнувся широко, майже по-дитячому. Це сталось так несподівано, що Пекельник трохи здивувався, але зразу ж усміхнувся й собі, а за ним і Василь мимоволі всміхнувся. Хоча ні Пекельник, ні Василь не знали, чого ж усміхнувся вчитель.

— Не дістав,— обізвався він.—От тільки звільнять те село, де живе моя сестра, то я поїду до неї і привезу.

— Ці троянди на сонці не бліднуть,— сказав Пекельник те, що знав із учителевих вуст. Сказав так, немов сповіщав самому собі або ж Василеві — не втямиш. І додав голосом-зітханням:— Пахнуть вони гарно. Квітки великі, схожі на чашки...

Вчитель знову всміхнувся. Пекельник обернувся до Василя і, показуючи рукою на непоказний кущ троянд, що ріс трохи окремо від гурту,— мабуть, напроти вікна згорілої хати, виголосив:

— Мадам Віктор Вердьє!..

Пекельник був дуже серйозний у цю мить, і хоч Василеві кортіло приснути, він стримався.

— Мадам Віктор Вердьє! — так само урочисто мовив Пекельник. На хвилю замовк, наче задумався над сказаним, а потім непорозуміло кинув: — І називається ж чудернацьки! Добре, хоч цвіте гарно. От якби ви мені дали один кущик! Посадив би, хай ріс...

— Добре,— мовив учитель,— дам. Тільки їх доглядати треба старанно, бо вони без цього рости не можуть.

Хлопці ще позиркали туди-сюди. Шкода, що нічого не цвіте, лише відновлюється. Василь уявив, як тут палахкотить різнобарвне полум'я квіток, як на пелюстках настоюється роса, як на свіжому листі тремтять дощові краплі, як тут пахне, як співають солов'ї,— і дихання йому перехопило, і радість важко здушила груди. Підійшов до того куща, на який показував Пекельник, називаючи його Мадам Віктор Вердьє. Худесенькі гілочки обсмалені й обвуглені. Кущ постраждав тоді, коли горіла хата. Василь приглянувся до інших. Того не обминула біда, і того також. Вони вже, мабуть, ніколи не зацвітуть, але вчитель поки що не наважується їх викопати. Так звик до них, що не викидає,— невже сподівається, що вони ще цвістимуть?

Хлопці пішли з учителевого обійстя, а він стояв біля землянки, поклавши долоню на круглу латку. Здається, Пекельник і забув про те, що хотів покепкувати з учителя, що хотів видати його за дивака. Мабуть, думав про те, що випросить собі один трояндовий кущ, а згодом — другий, та й поволеньки і в себе насадить, доглядатиме, і буде біля його хати, на яку колись спроможеться, не згірше, ніж в учителя.

IV

Сів на призьбі під хатою. Стовбури вишень яскріли свіжими зблисками, а на гілках рожевіли круглі бубляхи. З хати долинула музика —Сергунько грав на гармошці. З комина сотався вгору х 11 рлявий димок, мабуть, господиня готувала обід. Із хлівця до-л мі іало похропування коней. Василь думав про те, що добре б оце сісти на гнідого і проїхати по протряхлих полях, пролетіти через горби до лісу, проскакати поміж деревами. Колись любив їздити на конях, та й тепер іноді випадало. Але Скоробагатько і іе дозволить — скаже, що нехай коні спочивають, або ж на-гадає, що в полях ще міни лежать, можна наскочити. Цей Ско-І)()багатько сам був колись конюхом, то в нього не випросиш, иіі і так за ними тремтить, ніби за своїми.

По межі йшла Ніла. Вона знову була в старій фуфайці та збитих черевиках. На плечі несла заступ. Куди б це вона? А-а, та цежвона, мабуть, вирву засипатиме на городі. Треба б допо-м< нти, бо вона ж іще зовсім дівчисько, зразу захекається. Василь : інівся й пішов навпрошки за нею. Ніла взялась копати. Озирнулась на Василя, ніби запитувала, чого це він прийшов. її губи здригались так, наче ось-ось почне кепкувати з нього. Василь :и іічено набурмосився, але відступати вже було нікуди.

— А що це тут упало? — поспитав.

— Снаряд,— майже весело відповіла дівчина.

— А чий?

— Чий же іще? їхній! Тільки мати вийшла надвір, щоб картоплиння на паливо внести, а тут і почало рватись. Два снаряди впали отам за городами, а третій долетів аж сюди. Мати з переляку впала — й ноги в неї віднялись. Я ледве втягла її попідруки до хати.

Розповідала безжурно, наче якусь веселу історію. На її смаглому лиці проступив рум'янець, і Василь не міг одірвати і югляду від його живих барв. Здавалось, тепло того рум'янцю він вловлює аж на своїх щоках.

— Давай поможу,— врешті осмілився сказати Василь. Заступ вона віддала зразу ж і, ставши поруч, стежила, як

хлопець засипає окоп. Від того було незручно, наче своїм поглядом вона зв'язала його руки, проте Василь боявся на неї глянути. Скоро-таки захекався, то Ніла майже силоміць видерла заступ.

— Давай, давай,— казала, зазираючи йому прямісінько в душу надміру сяйливими, наче аж розпашілими очима.— Зразу ж заморився. Може, ти скажеш своїм воякам, щоб помогли? Вони такі, що можуть, кожен у тілі, не підірветься.

Василь слухняно подався до хати. Незабаром на город вийшли Сергунько й Скоробагатько. Окоренкуватий, короткорукий Ссріунько, широко ступаючи міцними ногами, приніс гармошку. Всівся на межі й, усміхаючись аж до вух, почав награвати щось швидке й веселе. Скоробагатько, який і потай і вголос пишався тим, що він роботящий, розсудливий і справедливий, що вміє до людини підійти і відійти, що з першого погляду бачить, у чому твій справжній корінь,— цей Скоробагатько взяв у Ніли заступ і став засипати вирву. Почувши звук гармошки, з деяких хат повиходили молодиці, поставали на порогах і дивились. Прибігло кілька дітлахів.

Лукаві Сергунькові брови задерикувато здригались.

— Може б ти, Ніло, потанцювала, га? — поспитав.— А то граю, а ніхто й не танцює.

— Цежде — на городі? — обізвалась Ніла, яка, здається, була не проти того, щоб пожартувати.

— Атож.

— З ким же мені танцювати? Ти на гармошці граєш, а він,— кивнула на Скоробагатька,— землю вергає.

— Та хоч і з нашим Василем.

— Боязкий він,— насмішкувато мовила Ніла, навіть не зиркнувши на хлопця.

— А ти обійми його, він і посміливішає.

Василь з острахом помітив, що Ніла таки послухала Сергунь-кової поради. Поклала йому на плечі руки й спробувала крутнути навколо себе. Спершу оторопілий Василь і не ворухнувся, але потім через силу переставив одну ногу, другу,— й помітив, що село навколо нього здригнулося і попливло. Відчував на своїх щоках Нілине дихання, але боявся глянути на неї, наче над усе зараз мусив остерігатись насмішкуватих шпильочок у її зіницях. Лунала музика, чорний город крутився навколо них, раз у раз мелькав веселий Сергунько з гармошкою, зігнутий Скоробагатько, котрий ні на що не звертав уваги. Врешті Ніла відпустила Василя. Він відчував, що в нього закрутилась голова, і переступав із ноги на ногу, наче боявся впасти.

Сергунько все ще розтягував голосну гармошку.

— Ех! — вигукнув. — Люблю шпаркі танці та дженджуристих дівчат!

— А вони тебе люблять? — поспитала Ніла.

— Про це я в них сам питаю,— сказав Сергунько, і його кругле обличчя ще більше поширшало від усмішки.— Пограю отак на гармошці, а потім і питаю.

С Ікоробагатько вже засипав вирву. Витер спітніле чоло, вдо-иі иісно оглянувся навкруг, наче видивлявся для себе ще якоїсь І к >боти. Мабуть, зараз думав про те, що з насолодою скопав би иссь оцей город, засадив би картоплею чи засіяв цибулею. Хто има, про що він думав, тільки з обличчя не сходила болісно-щаслива гримаса та зморшка на лобі не розгладжувалась.

— Ану ти заграй нам,— сказав Сергунько, коли вони вже прийшли в садок, і передав гармошку Василеві.— А я потанцюю з Нілою.

Але вона відмовилась танцювати.

— Білий же день,— сказала,— люди зглядаються.

— Та нічого,— твердо сказав Сергунько, і весь зразу ж посер-йознішав, став якийсь впертий, наче аж сердитий.

Гармошка хрипко зітхнула. Василеві не хотілося грати. Не хотілось, щоб Ніла танцювала з Сергуньком. Стало на хвилю тоскно й самотньо, наче його хтось щойно скривдив. Проте (Сергунько вже взяв Нілу за руку й запитливо подивився на Василя. Гармошка знехотя, сумовито заговорила, в її грудях розпачливо захлюпало повітря. Проте пальці самі побігли по ладах жвавіше, заспішили, занишпорили по білих ґудзиках,— і струнка мелодія народилась, проснувалась між набубнявілими яблунями. Ніла танцювала з Сергуньком, трохи одхилившись, дивилась угору, поверх його голови, а він незмигливо, наче аж збліднувши,

дивився на її лице, на вуста, на шию, і весь він зараз здавався рішучим, запеклим... Скоробагатько присів на пеньок, втупив погляд у траву, і зрідка під шкірою в нього ходили жовна. Руки злегка тремтіли — чи від недавньої праці, чи то з іншої причини.

Раптом Ніла вирвалась од Сергунька, відскочила вбік і якусь мить дивилась на нього не те що сердито, а непорозуміло і нражено. Мабуть, хотіла щось сказати, але так і не обізвалась. Мабуть, хотіла побігти з саду, але повернулась і пішла до своєї хати повільно, наче аж ліниво.

— Та постій! — крикнув навздогін Сергунько.— Куди ти? Вона не обернулась.

— Скоробагатько ще хоче з тобою потанцювати! Вернись!

Але вона вже переступала поріг сіней. Скоробагатько вперто мовчав, ніби нічого й не сталось. Василь віддав гармошку Сергунькові.

— А ти чого посміхаєшся? — визвірився раптом той.

— Чого це б я так сікався, га?—з несподіваною в собі зверхністю мовив Василь.— Не можна вже й посміхнутись, га?

І одвернувся. Бо все-таки був радий, що Ніла не захотіла танцювати, що вирвалась і втекла.

Вони гуртом пішли з Нілиного саду, бо відчули, що він став для них чужий і непривітний.

V

В небі загуркотіли літаки. Вишина дихнула погрозливо, вниз посіявся тремтливий, невидимий страх, і хоча жодна хмарина не набігла на

сонце, проте серцю і душі здалось, що навкруги потемніло, згущуються сутінки. Зжалобивсяусміхдня, зчорніла недавня прозорість повітря, лякливий дріж переповнив галуззя дерев, напружив, хоча й не хитнув. Літаки зникли, а по собі залишили подих смерті і пустки.

Василь побачив Нілу, яка, ставши на своєму подвірї, накрила руками голову, наче захищала її, і дослухалась до гуркоту, який уже зник за горбами, але, здавалось, не зник із її вух, не розтанув у повітрі, не звеселилась жалібна усмішка дня. Так дівчина стояла довго, і хлопець подумав, чи не закам'яніла вона. Підійшов ближче і покликав. Ніла не обізвалась. Дивилася вгору, а руки тримала на голові. Василь, сповнюючись гіркотою, ще трохи виждав і знову гукнув:

— Ніло!

Вона почула. Мала такий вираз обличчя, наче з неї щойно спала мана. Руки напівопустила, немов хотіла ось-ось затулитися знову. Василя вона не впізнавала якусь мить, а потім лице наче скресло від страху, порозумнішало.

— Га? Що таке? — поспитала наче аж чужим, не своїм голосом.

Василь не знайшов, що відповісти. Він, кліпаючи, дивився на Нілине обличчя, яке все жвавішало.

— Ти мене кликав?

Тепер уже голос у неї зовсім відтанув, був м'який, із солодким бринінням.

— То я так,— мовив Василь, все ще не знаючи, що відповісти. Ніла хутко підійшла до тину, якусь мить вивчально дивилась

на хлопця, наче хотіла запримітити щось особливе, чого раніше не застерігала. В борозенці над верхньою губою світлою яринкою посіявся пушок.

Щоки її наче аж побронзовіли — після вітрів чи морозів.

— Знаєш,— почала швидко, не відриваючи зору од Василе-ік >го обличчя, і вся була поривна, наче й неврівноважена,— я завжди боюсь, коли вони летять. Завжди здається, що коли бомба падатиме, то прямісінько в голову влучить. Або стрілятимуть

і теж у мене... Мати свариться, щоб у хаті сиділа, а я не можу. Н мене ноги самі зриваються й надвір несуть. От викопали ми були яму, ховались од усього. А тільки я почую, як загудуть літаки, то мене вже ніхто не може втримати. Хочу бачити, як воно падає. Тоді ніби не так страшно. А то сидиш у землі—й нічого і іе бачиш, не відаєш. Краще вже на голому місці стояти.

Ніла вмовкла, зиркнула вгору, наче хотіла почути гул далеких літаків. Хоча не почула, проте не заспокоїлась. Із її зіниць і іе пропадала сліпа глухота, вони були нерозсудливо багнисті. Иасиль не знав, як її заспокоїти. Лише переминався з ноги на і югу. В ній уже не було того, що приваблювало його, і тепер він уже не побоювався дівчини. Тільки сковувала його ще незручність, наче довідався таке, що не треба або й не хотілося б знати. "Бель Паризьєн,— раптом виринули в свідомості незрозумілі слова, почуті сьогодні від Пекельника. І він ще раз і ювторив пошепки — Бель Паризьєн".

— У мене пам'ять,— вела далі Ніла,— дуже кріпка. Я нічого не забуваю. Оце бачу тебе — і через п'ять років не забуду. Не забуду, як ти стоїш, що сказав, у що одягнутий. І так добре примаришся, що мені здасться, наче тебе знову бачу. І наче сама з тобою біля тину стала й розмовляю. Думаєш, забуду, як вирву закопували? Чи як оці літаки летіли? Ніколи в світі. Дивна пам'ять, еге ж?

— Це ж добре,— нарешті сказав Василь.

— Добре? — вона, здавалось, аж пополотніла від здивування.

— Ну, все знати, нічого не забувати...

— Ой! — вигукнула.— Краще б не знати і не пам'ятати! Бо оце вчора йшла з матір'ю по шляху. І раптом стала, і раптом вуха затулила, і вся перестрашена. Мати до мене, нічого втямити не може. Що зі мною, допитується. А я все отямитись не можу. А в моїх вухах все ще крик стоїть. Отой давній крик, коли тітка Несвітайлиха несла на руках убиту дитину. Десь воно гралось із дітлахами, а вони гвинтівку знайшли, бавились. Та й стрель-ігуло котресь... От ішла я по дорозі з матір'ю — й зненацька цей крик чую. Неначе справді хтось кричить, і не давно, а зараз. Ніби Несвітайлиха...

Очі її сповнилися жахом, наче те страшне голосіння чула й зараз, викликавши його сильною своєю пам'яттю.

І Василь, скорюваний її владою, також почав прислухатись, наче і він мав ось-ось почути голос чийогось болю, голос горя.

— А то,— розповідала Ніла далі,— буває, що бачу людину, якої давно нема. Бачу Туркеню, отак недавно бачила, вона ще перед війною переставилась. Наче йде вона з відрами до криниці, а побачила мене, то зупинилась, аби дорогу не перейти впорожні. І все... Отже знаю, що Туркеня давно померла, що це мені лише ввижається, а кортить заговорити, сказати їй добрий день... Звідки це в мене таке взялось? Мати каже, що це хвороба, що треба лікуватись. А як лікуватись? Хто знає, як од цього лікуватись.

— А то ще,— вела вона вже трохи лагідніше, не так розгублено,— я сама себе іноді бачу.

— Вві сні? — запитав Василь.

— Де там! — мовила дівчина, усміхнувшись.— Буває, щось роблю надворі, і раптом бачу — дитина чужа біля хати сидить, бавиться. Приглянусь — аж це я, тільки маленька... Навіть не глипне на мене, од своїх забавок не одривається...

Вона вже, здається, зовсім забула про літаки, стала майже такою ж усмішливою та веселою, як зранку. Сліпа глухота із зору зникла, зіниці із багнистих обернулися на ясні й розумні. Знов уже подобалась Василеві, холодна крижинка ворухнулась у грудях і почала танути, поширюючи тепло, і від того у роті пересихало, а в скронях почала шумувати й погупувати кров.

— Мені позавчора,— сказав хлопець,— приснились олівці. Неначе я назбирав і червоних, і зелених, і жовтих, і голубих... В якомусь сіні лежали розсипані, я повні кишені понапихав і за пазуху. А потім прокинувся, до кишень — нема нічого, за пазуху — теж нічого.

Ніла якось так добре, приязно всміхнулась.

— Ну добре ж знаю,— розказував Василь,— що назбирав олівців, наче аж сліди од них на долонях, на пальцях зостались, а хотів подивитись — і нема. Так шкода стало! Я малювати люблю. Оцей садок намалювати можу — як живий буде.

На Нілиному обличчі поступово згасала жвавість, воно немов замерзало, тьмянішало, губи сіріли, знекровлювались,— ось вона глянула вгору, і Василь також глянув. Небо ще було блакитне, ще безтурботно-вродливе, та ось його спокій пронизав : шук, який поступово густішав, ставав погрозливо-відворотним. Літаки наближалися, знову все почорніло навколо. "Бель Па-ризьєн,— прошепотів Василь незрозумілі слова, прошепотів і іазву троянди, яку він ніколи не бачив.— Бель Паризьєн". А Ніла 11 а крила долонями

голову і дивилась угору розпачливими, зди-чаиілими очима. "Коли це все закінчиться,— думав хлопець.— Коли, ну коли ж..." Йому хотілося обійняти Нілу, захистити її, хотілося заспокоїти її. Але стояв непорушно, неспроможний < >дірвати погляд від її задертої голови, і ковтав щось сухе й давке... Коли з неї схлинуло заціпеніння, дівчина нетямковито глянула на Василя, наче дивувалась, як це він опинився біля і ієї, верхня її губа з борозенкою, засіяною пушком, сіпнулась... І Ііла неквапно повернулась — і так само неквапно почала віддалятись од тину, аж поки зникла в сінях.

Василь, не зрушивши з місця, тут же опустився на пеньок. Мимоволі одкусив вишневу гілку, що коливнулась перед очима, і відчув у роті весняну гіркоту. Задивився в землю, по якій лазили мурахи, з якої пробивалися зелені пагінці трави,— і чим довше дивився, тим більшими здавались і мурахи, і пагінці, і і руд очки землі. Мурахи стали страхітливими велетенськими істотами, травинки — дивовижними рослинами, а грудочки непривітними горами. Проте набігла сльоза, потьмарила і іе видіння, а коли знову подивився, то знову все було таке, як завжди... Непомітно задрімав. І одразу ж приснилось весняне і юле, забризкане квітом червоних маків, і засиніли волошки, і і юкотилася пшенична хвиля. В груди вдарив вільний, тугий вітер,— він скакав на коні, а поряд із ним скакала Ніла, обоє вони міцно трималися за гриви, обоє попригиналась. Коні неслися легко, а тупоту копит не чутно, тому що вітер зразу ж одно-сив його назад. Синіло в очах од волошок, горіло полум'ям од маків, жовтіло від пшениці, далина блакитніла ніжною парою, мевом, туманом, і здавалось, що вони завжди отак скакатимуть і нікуди не прилетять. Та раптом, глянувши на дівчину, Василь побачив, що вона віддаляється, бо її кінь несеться швидше. Почав бити босими п'ятами боки свого коня, почав просити, щоб скакав швидше, проте той не слухався, вони відставали, а дівчина вже далеко попереду, вона не озирнулась. Навіть крізь сон Василь відчув, як йому стало тоскно й сиротливо, і тоді набрав у груди повітря, напружився й крикнув: "Ніло!" Але

крикнув так тихо, що й сам не почув свого голосу. "Не треба боятись,— подумав,— адже це тільки сниться". Проте і ві сні не міг позбутись відчуття втрати...

VI

До Сергунька та Скоробагатька прийшов старший сержант, що був на постої через кілька дворів од них. Старший сержант був дебелий, говорив трохи в ніс, наче після нежитю. Вони затіяли чи то суперечку, чи то веселу розмову, і Василь, відчувши себе зайвим у їхньому товаристві, подався надвір, сподіваючись побачити Нілу... Щімка порожнеча заливала його груди, хотілося справді-таки скочити на коня й погнати в світи, щоб тільки вітер свистів у вухах, щоб хурделилась на спині сорочка, щоб радість пурхала по вустах...

Він раптом пригадав свою матір. І те, як у них забирали корову. Прийшли сірого досвітку, коли зірки вже погасли, але каганці в хатах ще світили. Подалися зразу ж до хліва, і не встигли вони ще нічого з матір'ю втямити, як витягай на налигачі Конопельку. Звали її так, бо корова любила гасати по городах, а найдужче — по коноплях. Конопелька впиралась, крутила головою, мукала, наче скаржилась. Мати горлицею вилетіла надвір і впала перед коровою на коліна, розняла руки. Вона кричала, що, крім цієї корови, в них нічого ріднішого не зосталось. Конопелька хотіла втекти в хлів, але налигач мало не викорчував їй ріг, корова спіткнулась перед матір'ю, так вони стояли деякий час одне перед одним на колінах, потім Конопелька звелась, обминула матір,— її тягли з двору. Мати знову заступила дорогу, у неї був не погляд, а бездонне горе, і тоді один із тих трьох, що тягли корову, задер чобіт і вдарив матір у живіт, а коли вона впала, то ще раз, у груди, і потім неквапливо, діловито пішов із обійстя, наче нічого й не сталось. Василь прикладав сніг до материних скронь, зазирав їй у вічі, просив обізватись, а потім, із жахом прислухаючись, як глухо шеберхають по землі материні ноги, потягнув її в хату, пробував покласти на тапчан, але не міг. Мати обважніла, обривала йому руки,

проте він, ковтаючи кров із покусаних губів, таки висадив її і все молив, щоб розплющила очі, щоб обізвалась.

Із заціпеніння його вивів Сергуньків голос. Василь обернувся — і з виразу солдатового обличчя зрозумів, що той давно вже до нього щось говорить.

— Що таке? — розгублено й відчужено запитав Василь.

— Поїхали в ліс.

Сергунько сидів на повозці, запряженій гнідим та карим. Поруч із ним примостилась Ніла — притихла й задумлива. Коли Василь скочив на повозку, Ніла сказала:

— По дрова 'їдемо.

А Сергунько приязним тоном, наче запобігав у дівчини ласки, додав:

— Я Нілі кажу, поїдьмо в ліс по паливо. Мовляв, паливо вам потрібне, а в нас коні стоять, маємо на чому привезти. А Ніла побоюється, що наша господиня гніватиметься, бо не для неї привеземо. А ми й для господині привеземо, еге ж?..

— Інакше не можна,— мовила дівчина. Мовила так, наче шкодувала, що згодилась їхати.

— Палива в лісі багато,— говорив Сергунько, помахуючи батіжком.— Дерева понівечили доста, а ніхто ж їх не вивозив.

— Жінки на мотузках трохи носять, бо щось же треба в піч кинути,— докинула Ніла.

На Соболівці до них підсів Пекельник. Появився хтозна-звідки і, побачивши на повозці знайомих, зразу ж вискочив до них. Вже їдучи, поспитав, куди путь тримають.

— Ну й добре,— мовив, довідавшись, що в ліс.

З фіалкової хмари став накрапати дощик, коли вже їхали через поля. Легкі й теплі краплини м'яко торкались лиць, осідали вологим блиском на руки. Одяг від них посвіжішав і похолоднішав. Гнідий та карий пішли трохи хутчіш, глухо б'ючи копитами по м'якій дорозі. Ніла зненацька усміхнулась — і одвернулася, щоб ніхто не помітив. Далина була легка, синювата, і веселий туманець заквітав над горбами. Так вони і їхали — сіялись дощинки і падали густим потоком промені сонця. Вже в'їжджали в ліс, але так і не побачили в полях жодної конячини, запряженої в плуг.

"Орють біля залізниці",— подумав Пекельник. І ще подумав про те, що отут, біля лісу, земля так і залишиться непіднятою, бо нема ні тягла, ні машин. Казали, начебто пришлють. Але так і не прислали...

Дерева стояли голі, ледь-ледь у зеленому пушку, а трава вже горіла свіжістю поміж кущами.

— Шкода, зозулі не чути,— мовив раптом Сергунько.

— Ще не прилетіла,— буркнув рудий.

— Це б вона меі іі полічила, скільки років житиму,— і повернувся до Ніли:— Еге ж?

— Еге ж,— відповіла вона лагідно, зовсім не відчужено, як ото ще недавно.

Спинились на узліссі. Берести сяяли дрібним листям, зморщеним і кволим. Ніла зразу ж почала збирати волохаті квіточки лісового сну.

Сергунько й собі зігнувся і вирвав цвіту. Він якось добре й ласкаво дивився на дівчину, що аж Василя пройняв холодний дріж. Зараз хотілось, щоб у лісі нікого не було — крім нього й Ніли. І щоб через чорні поля, через струни дощу та сонця їхали вони лише вдвох. Од гіркого зітхання піднялись його груди й опали.

— Ген лежить чимала колода,— сказав Пекельник.— Давай принесемо... Я потім її скину біля своєї землянки, на хату згодиться.

Вони подалися вдвох до тієї колоди. Василь не втримався й озирнувся — Ніла й Сергунько все ще збирали лісовий сон. Обоє позгиналась над землею, їхні голови зовсім близько.

Знову піднялися й опали Василеві груди.

— Агей! — крикнув Пекельник.— Там не ходіть! Там бліндажі!..

Сергунько обернувся й заспокійливо помахав рукою. Мовляв, люди ми бувалі, лякані. Якщо біля бліндажів і збереглась яка хороба, то хіба ж ми захочемо наскочити на неї?

— Хай ідуть,— сказав Василь. Хоч самому йому хотілось побігти до них, завернути, хотілося бути поруч із Нілою і щоб біля них не стояв одземкуватий Сергунько.

Вони з Пекельником почали котити оту колоду по траві, бо підняти не подужали. Роздушені зелені голочки запахли тривожно й збудливо. Все ще сіялись ясні, свіжі краплини, тремтіли на вітті кущів, збиралися на долоньках торішнього побурілого листя. Василь, віддихуючись, задер голову — і побачив над собою фіалкову синь, яка розхлюпалась озером, а через те озеро пливли пухкі, ліниві хмари. І раптом тишу і спокій фіалкового озера розколов вибух. Хлопці подивились один на одного, нічого не тямлячи, потім побачили коней, які з переляку подались назад, мало не наступаючи задніми ногами на колеса повозки.

Хоч Василь ще нічого й не тямив, але зразу випростався і побіг туди, де зникли Ніла з Сергуньком. Уже здогадувався, що могло статись, і сам боявся своєї здогадки. Ноги зразу ж задерев'яніли, повітря стало глевке, важко було дихати, а в очах псе потьмарилось. "Ні, ні, ні",— тільки й повторював пошепки, шастав поглядом поміж берестами — і весь час боявся натрапити на щось страшне й несподіване. Ще нічого не встиг побачити, але йому здавалося, що все ще можна повернути назад: і не їхати по дрова, і не бачити білого дощу над незораними полями, й не чути вибуху. Здавалося, що вибух приснився, примарився — зараз маячня зникне і...

Він раптово спинився, непорозуміло дивлячись перед собою. Відмовлявся будь-що розуміти, не міг повірити, не приймав... Непорушно завмер, навіть не відчуваючи, як холоне його тіло, як мертвою вагою наливаються обвислі руки. Раптом захотів затулити долонями обличчя — і неспроможний був підвести руки. В горлі застряв крик, не міг дихнути. Занудило, Василь ступив убік, упав на коліна — і його вирвало.

І більше нічого не пам'ятає. Не пам'ятає, як підбіг Пекельник, але не закричав, не впав на коліна, а зразу ж гайнув за повозкою. Не пам'ятає, як вони вдвох клали на повозку Нілу і Сергунька, і їхні важкі тіла обривали їм руки, наче назавжди хотіли зостатись на цій галяві, забризканій грудочками свіжої землі. Не пам'ятає, як їхали в село через поля, а дощик не вщухав, усе сіявся й сіявся ясно, усмішливо, коні тюпали неквапно, і здавалось, що кінця-краю не буде цій дорозі, що отак вічно їхатимуть: Ніла й Сергунько горизнак на соломі, вони з Пекельником у передку, а навколо чорнітимуть горби і сіятиме дощ...

VII

Не пригадує, що відбувалось потім... Ввечері зайшов у церкву. Крізь діряве склепіння зазирали далекі очі зірок. Ішов, дивлячись угору,— і світло одних зірок зникало, натомість появлялись інші, і вони також поглядали на нього з уважною таємничістю, поглядали розумно й холодно. В темряві не було видно жодного образу— й Василь підійшов

до стіни, де перед тим запримітив матір божу з немовлям на руках. Вів долонею по шорсткій поверхні, втуплявся зором в її згаслу приниш-клість — і нічого не бачив. Повернув назад. Так, він поминув... Одяг богоматері вже не сяяв, руки її ледь окреслювались, а в руках не помічалось тієї ласки, що вдень. Вона була похмура й байдужа. Немовля здавалось німим і заснулим, вже не тягнулось до матері. Ніч покрала барви, а високі зірки не могли присвітити так, щоб цілющою водою променів оживити цю недавню радість.

Мертва божа мати пригортала до себе мертве своє дитя. Поступово жах пройняв Василя, він набрякав важкою знемогою, відчував, як на вустах у нього тремтить жах, і не в змозі був одірвати погляд од цього згорілого вночі образу. Може, так простояв довго, а може, тільки незначну мить, але коли переборов заціплення і рушив до виходу, то шурхіт перегнилої соломи під ногами видався йому зловісним, у тих звуках також було щось мертве й несправжнє. Злякано оглянувся, наче сподівався побачити гнівні очі всіх святих, яких запримітив удень, але нічого, крім густо залитих темрявою стін, не побачив.

Живе й гнітюче мовчання церкви зосталось позаду. Василь перебіг подвір'я і, спустившись із горбка, не відчув себе ні легше, ні вільніше. Причаєне село до чогось дослухалось — чи до того, що відбувається в кожній хаті, чи до задуми весняного повітря. Василь деякий час стояв на шляху. Зараз, у цій тиші, почувався єдиною живою людиною на весь світ. Наче раптом, після того вибуху, нікого більше не зосталось, наче все обірвалось на найсолодшій ноті. Потім рушив — щоб геть із цієї чужої пустки, геть із цього ворожого мовчання. Коли поминув останній садок, то знову зупинився, наче щось не випускало його з села, наче втримувало. Ноги приростали до землі. Він зітхнув. Провів долонями по щоках і відчув, що вони мокрі. Проте це не здивувало, не вразило. Почав сходити на горбок Вистояна земля дихала в обличчя розімлілою густою силою. Вибрався нагору й застеріг, що попереду посвітліло, миготливими відблисками мінився обрій. Хлопець задумався — що б то могло бути? А, та це ж лінія фронту, це стріляють гармати, вибухають

снаряди... І він відчув себе так, наче знову повернувся в цей світ, у якому не міг бути самотнім, в якому був не один.

І пішов на той далекий кволий вогонь. Ішов довго, і поступово вогонь розширювався, яскравів, набирав червоного тону...